

ELŻBIETA JĘDRSZCZYK

Katedra Ogrodnictwa

Wydział Biotechnologii i Ogrodnictwa

Uniwersytet Rolniczy im. H. Kołłątaja w Krakowie

ORCID: 0000-0001-7387-3679

TATIANA TOKARCZUK-BŁAŻUSIAK

Katedra Roślin Ozdobnych i Sztuki Ogrodowej

Wydział Biotechnologii i Ogrodnictwa

Uniwersytet Rolniczy im. H. Kołłątaja w Krakowie

ORCID: 0000-0002-5296-3795

DOI: 10.4467/12311960MN.25.039.22726

# Trendy w projektowaniu ogrodów ziołowych dawniej i dziś

## Trends in the design of herb gardens in the past and today

### Summary

Since the dawn of time, people have appreciated herbal plants and introduced them to their surroundings to always have them close. Depending on the canons of beauty applicable in a given culture or the prevailing fashion, the appearance, location and function of herb gardens have changed over the centuries. In almost every culture, in addition to practical use, herbs were also attributed with magical properties or given specific religious symbolism. However, the functionality of these assumptions, expressed in easy access to the location of herbal plants, has remained unchanged. Thanks to the passion, ingenuity and commitment of many people throughout history, many interesting assumptions and concepts have been created that can be an inspiration for successors.

Nowadays, we can observe a dynamic increase in the popularity of herbal gardens, both in private and in public spaces. The methods of arranging herbal gardens are diverse, adapted to the needs of users, as well as their stylistic preferences. Some gardens refer to classic historical layouts, presenting a simple geometric layout, others remain in a free style, referring to nature. Still others are based on modern technological solutions. Regardless, today, when we have access to a huge number of species and varieties that differ in habit, texture, colour of flowers or leaves, we have the opportunity to create beautiful and unique herb gardens.

**Słowa kluczowe:** zioła, ogrody, styl, układ, historia, współczesność

**Key words:** herbs, gardens, style, layout, history, modern times

## Wstęp

Człowiek od zawsze otaczał się roślinami leczniczymi, pozyskując je albo ze stanowisk naturalnych albo wprowadzając do ogrodów przydomowych<sup>1</sup>. Z czasem ogrody te zaczęły nabierać charakteru nie tylko użytkowego, ale i dekoracyjnego.

W założeniach formalnych komponowano rośliny według zasad symetrii oraz wzorów geometrycznych. Aby utrzymać konkretny wzór wszelkie prace prowadzone musiały być systematycznie. Pojawiający się w okresie Romantyzmu styl swobodny odznaczał się natomiast nieregularną kompozycją. Sprawiał wrażenie „po prostu miejsca dla roślin”<sup>2</sup>. Zastosowane w nim miękkie, płynne linie stwarzały poczucie delikatności i spokoju. Dużą zaletą tego stylu jest też łatwość w utrzymaniu. Roślinność rozrastając się, sama tworzy płynne, nieregularne kształty, nie należy jednak zapominać o zachowaniu ogólnego ładu i pielęgnacji.

Współcześnie zioła nadal są postrzegane jako istotny element wielu założeń architektoniczno-krajobrazowych, wzbogacający kompozycje ogrodowe. Są niezwykle różnorodne pod względem pokroju, kolorystyki, faktury kwiatów i liści, a umiejętne połączenie ich i zestawienie w barwne kompozycje może stanowić wizytówkę ogrodu.

## Zioła w ogrodach na przestrzeni wieków

Najstarsze ślady uprawy ziół oraz ich przetwarzania odnaleziono w liczących wiele tysięcy lat grobowcach<sup>3</sup>. W pierwszych ogrodach sadzono przede wszystkim rośliny przeznaczone do otrzymywania pożywienia (warzywa, krzewy i drzewa owocowe) oraz pozyskiwania surowców leczniczych (zioła). Prymitywny system nawadniania wymuszała rzędowy układ roślin. Dzięki malowidłom, które zostały odkryte podczas wykopalisk w grobowcach faraonów i dostojników państwowych wiemy, że Egipcjanie sadzili w swoim otoczeniu przede wszystkim drzewa owocowe, uznawane za święte – sykomory i winorośl oraz zioła, uprawiane przez kapłanów w przeznaczonych do tego ogrodach i służące do balsamowania zwłok zmarłych<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> K. Pudelska, M. Dudkiewicz, W. Durlak, M. Parzymies, *Ranga dawnych i współczesnych ogrodów terapeutycznych*, „Acta Sci. Pol., Formatio Circumietus” 2016, t. 15, nr 1, s. 127.

<sup>2</sup> P. McHoy, *Twój wymarzony ogród*, Warszawa 2003, s. 5–6.

<sup>3</sup> A. Edbom-Kolarz, J. Marcinkowski, *Idea rozpropagowania w Polsce szwedzkich ogrodów ziołowych*, „Hygeia Public Health” 2010, t. 45, nr 1, s. 42.

<sup>4</sup> Ibidem; L. Majdecki, *Historia Ogródów*, t. 1, Warszawa 2007, s. 26–27; W. Umiński, *Ogrody klasztorne*, Kraków 2007, s. 181–194.

Zbiory roślin leczniczych o charakterze dydaktycznym pojawiły się już w starożytnej Grecji, stanowiąc prototyp przyszłych ogrodów botanicznych<sup>5</sup>. W założeniach ogrodowych Dalekiego Wschodu od starożytności znaczące miejsce zajmowały praktycznie wykorzystywane zioła aromatyczne i lecznicze<sup>6</sup> szeroko stosowane w medycynie chińskiej. Zgodnie z filozofią wschodnią te układy kompozycyjne naśladowały naturę.

W Cesarstwie Rzymskim zakładane były m.in. ogrody przy budynkach mieszkalnych (*villa urbanae*) lub willach poza miastem (*villa suburbane*). Rzymianie łacińskim terminem *hortus* określali miejsce w ogrodzie, gdzie uprawiano warzywa. Była to „druga spiżarnia” i nieodłączny element każdego domu. W *villa urbanae* sytuowano je na tyłach domu, miały układ geometryczny i były otoczone murem lub perystylem. Ogród wypełniały drzewa owocowe, warzywa i zioła. *Villa suburbane* umiejscowione najczęściej na wzgórzach, były obszerniejsze i usytuowane na tarasach, z których rozciągał się piękny widok na okolicę. Z czasem zaczęły pełnić funkcję gospodarstw rolnych i ogrodniczych<sup>7</sup>.

W średniowieczu ludzie dostrzegali w ogrodach przede wszystkim obraz raj, stąd też zieleń kształtowano w sposób symboliczny<sup>8</sup>. Dla tej epoki charakterystycznych jest kilka typów ogrodów, w których występują rośliny użytkowe. Przede wszystkim są to ogrody zamkowe i klasztorne, ale także *hortus catalogi*. Zbudowany z geometrycznych kwater i wypełniony znanymi w epoce roślinami, z czasem ten typ ogrodów przekształcił się w ziołowy ogród zwany *hortus medicus*. Stanowił on wzór dla późniejszych ogrodów botanicznych<sup>9</sup>. Ogrody zamkowe zakładano w pobliżu zamków, sytuowanych na wzgórzach lub w innych, niedostępnych miejscach. Stąd ogród zamkowy był najczęściej niewielki, ograniczony murami obronnymi. Tworzono je, by pokazać zamożność panującego władcy. W większych założeniach wydzielano część użytkową – sad, winnicę lub warzywnik. W mniejszych (*hortus conclusus*) sadzono rośliny silnie powiązane z symboliką maryjną, głównie róże i aromatyczne zioła<sup>10</sup>. Założenia w obrębie

<sup>5</sup> A. Mitkowska, K. Łakomy, *O użytkowaniu ogrodu (Wprowadzenie w problematykę)*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, t. 109, z. 8-A, s. 11.

<sup>6</sup> Ibidem.

<sup>7</sup> L. Impelluso, *Ogrody i labirynty*, Warszawa 2009, s. 127–129.

<sup>8</sup> K. Pudelska, A. Mirosław, *Symbolika średniowiecznych ogrodów przyklasztornych i ich roślinność*, „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” 2013, t. 9, nr 2, s. 51.

<sup>9</sup> L. Majdecki, op.cit., t. 1, s. 68.

<sup>10</sup> M. Siewniak, A. Mitkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 96; P. Kulesza, *Ogrody lecznicze na wybranych dziełach malarstwa tablicowego XV wieku*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, t. 109, z. 8-A, s. 49–53.

murów miasta, gdzie również nie było wiele miejsca na zieleń, to ogrody ziołowe oraz niewielkie ogródki przydomowe w formie geometrycznych kwater, co ułatwiało pielęgnację i zbiory. Sadzono tam zarówno rośliny ozdobne, jak i użytkowe, zaspokajające potrzeby domowników<sup>11</sup>.

Powstawanie ogrodów klasztornych związane było z silnym rozwojem zakonów w tym okresie (szczególnie dotyczy to benedyktynów, cystersów oraz kartuzów). W centralnej części klasztoru znajdował się wirydarz otoczony naokoło krążgankami. Miał on kształt czworoboku, z geometrycznie rozmieszczonymi kwaterami i ścieżkami przecinającymi się pod kątem prostym. Wirydarz obsadzony był roślinami bogatymi w symbolikę religijną. Jako miejsce modlitwy i wypoczynku, zapewniał zakonnikom kontakt z naturą, przy jednoczesnym odcięciu od otaczającego świata zewnętrznego. Miał on symbolizować rajski ogród, a więc próbowano odtworzyć w nim rajską roślinność. Uprawiano rośliny wspomniane w Biblii, często przeznaczone potem do dekoracji ołtarzy<sup>12</sup>. Były to gatunki niskie, by nie przesłaniały otaczających wirydarz krążganków. Sadzono przede wszystkim rośliny kwiatowe i zioła<sup>13</sup>. Znalazły się wśród nich: miodunka, bluszcz, żmijowiec, oset, tulipan czy dziewanna<sup>14</sup>.

W pobliżu murów klasztornych znaczną przestrzeń zajmowały założenia użytkowe. Zaliczyć do nich można ogrody uprawowe (zaopatrujące kuchnię zakonną). Prostokątne kwatery, obsadzone były drzewami owocowymi, warzywami, ziołami, przyprawami<sup>15</sup>. Tworzono także specjalne ogrody ziołowe (*herbularia*), z których pozyskiwano surowce lecznicze, jak szaflwię, miętę, rutę czy konwalię. Grupowano je i sadzono w poszczególnych kwaterach.

W okresie renesansu następuje intensywny rozwój nauki i rozkwit ogrodnictwa. Powrót zainteresowania kulturą starożytną przejawiał się między innymi w rozmachu architektonicznym<sup>16</sup>. Olbrzymie rezydencje, wille czy pałace zachęcały do otaczania ich równie efektowną zielenią. Po raz pierwszy pojawiła się próba połączenia w spójną ca-

<sup>11</sup> L. Majdecki, op. cit., t. 1, s. 86–87; W. Umiński, op. cit., s. 181–194.

<sup>12</sup> E. Kosiacka-Beck, *Angielskie ogrody krajobrazowe XVIII wieku i ich recepcja w Polsce*, Warszawa 2018, s. 40.

<sup>13</sup> B. Pierścioneek, *Ogrody użytkowe klasztorów bernardyńskich*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, t. 109, z. 8-A, s. 57–64.

<sup>14</sup> L. Frey, *Symbolika klasztornego wirydarza, Wirydarz jako rajski ogród*, [https://pieninskiutw.pl/wp-content/uploads/2020/05/Frey\\_Wirydarz\\_raj.pdf](https://pieninskiutw.pl/wp-content/uploads/2020/05/Frey_Wirydarz_raj.pdf).

<sup>15</sup> P. Hobhause, *Historia ogrodów*, Warszawa 2007, s. 110; L. Majdecki, op. cit., t. 1, s. 86–87.

<sup>16</sup> *Ibidem*, s. 119–121.

łość architektury budynku i roślinności. Rezygnowano z murów okalających posesje i dzięki temu ogród otwierał się na otaczający krajobraz. Nieodłącznym elementem kompozycyjnym były tarasy i schody łączące różne poziomy. Założenia użytkowe stanowiły integralną część ogrodu<sup>17</sup>. Charakteryzowały się osiowością układu i geometryzacją przestrzeni. Tworzono prostokątne kwatery obrzeżone niskim, formowanym żywopłotem z bukszpanu<sup>18</sup>. W Polsce zyskały one miano „ogrodów włoskich”<sup>19</sup>.

Wielu informacji dotyczących upraw roślin użytkowych na terenie Polski dostarczają zielniki Stefana Falimirza, Hieronima Spiczynskiego, Marcina Siennika, Marcina z Urzędowa czy Szymona Syreńskiego (Syreniusza). Poetycki opis ogrodu użytkowego oraz kalendarz prac ogrodowych przedstawił Mikołaj Rej w „Zwierciadle” wydanym w Krakowie w 1567 r. Ukazuje on regularny charakter ogrodu i oparte na modzie włoskiej nasadzenia<sup>20</sup>. W tym okresie (XVI w.) powstały też pierwsze uniwersyteckie ogrody, powiązane z wydziałami medycyny. Dominowały w nich rośliny o charakterze leczniczym, które stanowiły pomoc w nauczaniu medycyny i farmacji. W późniejszych latach zaczęto tworzyć kolekcje dydaktyczne. Za jeden z najstarszych tego typu ogrodów, który następnie przekształcił się w ogród botaniczny uznawany jest ogród w Padwie (1545 r.). Charakterystyczny układ na planie koła, stanowił wzór dla wielu późniejszych założeń<sup>21</sup>.

Epoka baroku przyniosła dalszy rozwój sztuki ogrodowej. Ogrody zostały wzbogacone o nowe elementy, kładąc duży nacisk na efekty plastyczne i dynamikę. Do mistrzostwa opanowano sztukę łączenia barw i faktury roślin z tworzywem budowlanym i wodą. Partery ogrodowe miały wyszukane wzory, pojawiły się aleje ogrodowe, formowane szpaleiry oraz wiele oddzielnych wewnątrz ogrodowych o konkretnych funkcjach. Perełką wywodzącą się z renesansu, a rozwijaną w baroku są ogrody w stylu *Potager* (ogród kuchenny), w których uprawia się przede wszystkim warzywa ale również rośliny przyprawowe i aromatyczne<sup>22</sup>. Najśłynniejsze przykłady zrekonstruowanych ogrodów w tym stylu to *Le Potager*

<sup>17</sup> M. Jagiełło, W. Brzezowski, *Ogrody na Śląsku. Od średniowiecza do XVII wieku*, t. 1, Wrocław 2014, s. 48–56.

<sup>18</sup> L. Majdecki, op. cit., t. I, s.114–115.

<sup>19</sup> A. Zachariasz, *Piękno i użyteczność – o sztuce uprawy roślin użytkowych*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, t. 109, nr 8-A, s. 28–29.

<sup>20</sup> Ibidem, s. 29.

<sup>21</sup> M. Lankosz-Mróz, *Ogrody botaniczne i kolekcje roślin leczniczych*, „Panacea” 2006, nr 1(14), s. 5–17.

<sup>22</sup> J. Rylke, *Historia Sztuki Ogrodowej*, Warszawa 2022, s. 89.

du Roi wg projektu Jean-Baptiste La Quintinye (Quintine) w Wersalu<sup>23</sup> oraz ogród Château de Villandry stworzony przez Jeana Le Bretona, który zafascynowany pięknem włoskich ogrodów renesansowych, postanowił odtworzyć ich ducha w swojej francuskiej posiadłości<sup>24</sup>. Ogrody kuchenne zostały opisane w dziele angielskiego architekta i projektanta ogrodów Batty Langley'a pt. *New Principles of Gardening* (1728), gdzie autor zamieścił plany ogrodów użytkowych. Langley był twórcą pojęcia *regular irregularity* (regularna nieregularność) oznaczającego styl pośredni pomiędzy geometrycznym a swobodnym. W jednym z projektów Langley opisał też zioła z podziałem na te stosowane do produkcji nalewek oraz – stosowanych w kuchni. Jako obwódki w ogrodzie ziołowym zaproponował lawendę, hyzop, tymianek i szałwię<sup>25</sup>.

Od XVII w. zmalało znaczenie ogrodów pałacowych, na rzecz publicznych terenów zieleni oraz ogrodów przydomowych. Widoczny był wzrost zainteresowania sztuką ogrodową Dalekiego Wschodu<sup>26</sup>. Ogrodnictwo XVIII w. odeszło od symetrii. Na znaczeniu zyskały ogrody naturalistyczne, wkomponowane w otaczający krajobraz. W tym i następnym stuleciu znaczący wpływ na kształtowanie zieleni miało angielskie ogrodnictwo rozumiane jako szeroko pojęta sztuka kształtowania ziemi. Ogród wpisany był w zaprojektowany krajobraz angielskiej wsi, a praktyczni Anglicy próbowali połączyć w ogrodach piękno i użyteczność. W okresie rozwoju ogrodnictwa krajobrazowego pojawiła się moda na ogrody rustykalne. Ogrody zostały pozbawione sztuczności, formowanych topiarów, przystrzyżonych trawników itp. Nastąpiła moda na naturalność. Łączono ogrodnictwo z wykorzystaniem takich elementów funkcjonalnych, jak jezioro (jako zbiornik retencyjny), pasy drzew (jako element osłonowy), nieformowane żywopłoty czy formy krajobrazu. Pojawiła się idea „linii piękna”- esowatej i falistej, Ogród użytkowy, w tym ziołowy, był jednym ze składowych całego założenia przestrzennego, ale odsuniętym na oś boczną lub poza wewnętrzne drogi komunikacyjne<sup>27</sup>.

W XIX-wiecznych ogrodach dworskich nadal było miejsce na ogród ziołowy i lekarski, co opisuje Zachariasz<sup>28</sup> na podstawie prac Giżyckiego i Strumiłło. Rośliny apteczne i korzenne sadzone były w małych

<sup>23</sup> M. Jagiełło, W. Brzezowski, *Ogrody na Śląsku. Od średniowiecza do XVII wieku*, t. 2, 2017, s. 15–16.

<sup>24</sup> B. Bredy-Łaciak, *Villandry*, „Ogrody” 2003, t. 1, s. 74–78; M. Podwysocka, *Warzywa jak kwiaty*, „Ogrody” 2007, t. 5, s. 47–53.

<sup>25</sup> A. Zachariasz, op. cit., s. 31–32.

<sup>26</sup> L. Majdecki, *Historia ogrodów*, t. 2, Warszawa 2013, s. 85.

<sup>27</sup> A. Zachariasz, op. cit., s. 36.

<sup>28</sup> Ibidem.

kwadratowych kwaterach oddzielonych ścieżkami, a tworzących kwadrat wielki, obwiedziony trawnikiem lub wąską grządką z kwiatami, w celu uzyskania „przyjemnej powierzchni”.

Zioła pojawiają się też w XIX-wiecznych ogrodach pracowniczych<sup>29</sup>.

## Współczesne założenia zielarskie

W XX i XXI w. powstaje wiele nowych form ogrodowych. Można powiedzieć, że współczesne ogrodnictwo przeżywa prawdziwy rozkwit. Dowody naukowe wskazują, że praca z roślinami znacząco redukuje stres, niweluje depresję i poprawia samopoczucie. Daje satysfakcję z własnoręcznie osiągniętych plonów<sup>30</sup>. Nie bez znaczenia jest silnie rozwijający się w mediach społecznościowych trend *grow your own*. Na terenach zurbanizowanych zakładane są ogródki działkowe z uprawami owocowymi, warzywnymi i ziołowymi. Także w założeniach przydomowych wydzielany jest obszar o przeznaczeniu użytkowym. Związane jest to ze wzrostem świadomości ekologicznej i docenieniem prozdrowotnej roli ziół<sup>31</sup>. Takie zainteresowanie własnymi ogrodami ziołowymi obserwowane jest w wielu krajach<sup>32</sup>. W Szwecji na przykład moda na ogródki ziołowe odżyła około 1900 r., gdy ruch Arts&Craft, zainspirowany średniowiecznymi ogródkami ziołowymi, zaczął je zakładać co bogatszym właścicielom willi. Inspiracją do tego był Karol Linneusz, szwedzki przyrodnik i lekarz. Moda ta przyczyniła się do renesansu ogrodów ziołowych w Skandynawii, lecz dostępnych głównie dla ziemiaństwa<sup>33</sup>. Prawdziwa popularność ogrodów ziołowych i ich rozpowszechnienie nastąpiło w latach 1960–1970. Szwedzi zaczęli bowiem masowo wyjeżdżać na wakacje do przeróżnych krajów, skąd przywozili „nowe smaki”, przepisy kulinarne i modę na zioła w swych małych, przydomowych ogródkach<sup>34</sup>.

Tworzone są ogrody szpitalne, nawiązujące do średniowiecznych ogrodów klasztornych. Stanowią one przestrzeń wypoczynku dla pacjentów, a także miejsce uprawy gatunków użytecznych w ziołolecz-

---

<sup>29</sup> K. Łakomy, *Pracownicze ogrody górnośląskich osiedli przemysłowych z przełomu XIX i XX wieku w świetle wybranych publikacji z epoki*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, t. 109, nr 8-A, s. 193.

<sup>30</sup> B. Szewczyk-Taranek, *Ogród terapeutyczny*, Kraków 2021, s. 13–18.

<sup>31</sup> A. Wilson, *Ogrody, projekty, realizacje*, Warszawa 2005, s. 46–201.

<sup>32</sup> M. Czałczyńska-Podolska, *Współczesne ogrody użytkowe w Stanach Zjednoczonych*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, t. 109, nr 8-A, s. 264–267.

<sup>33</sup> A. Edbom-Kolarz, J.T. Marcinkowski, op. cit., s. 42–43.

<sup>34</sup> *Ibidem*, s. 43.

nictwie<sup>35</sup>. Licznie powstają także ogrody terapeutyczne<sup>36</sup>, lokowane najczęściej przy prywatnych gospodarstwach agroturystycznych lub ośrodkach pomocy społecznej czy szkołach dla dzieci ze specjalnymi potrzebami.

Przy ośrodkach naukowych tworzy się kolekcje dydaktyczne (w tym roślin zielarskich). Jednymi z ważniejszych są zbiory w ogrodach botanicznych, gdzie prowadzi się kolekcje roślin służące celom dydaktycznym, naukowym, ochronie gatunków zagrożonych, a także prace z dziedziny aklimatyzacji. Z uprawianych roślin tworzy się zbiory systematyczne, siedliskowe czy też ekologiczne. Pierwsze ogrody botaniczne powstawały w okresie renesansu, z przekształcenia znajdujących się przy wydziałach medycznych kolekcji roślin leczniczych. Dominowały więc w nich początkowo rośliny zielarskie. Stopniowo zaczęto jednak wprowadzać inne gatunki, często z odmiennych stref klimatycznych, które dla zapewnienia odpowiednich warunków rozwoju wymagały budowy szklarni. Obecnie ośrodki tego typu mają najczęściej rangę instytucji państwowych, choć pojawiają się też inwestycje prywatne.

W ostatnich latach powstaje coraz więcej inwestycji o charakterze ogrodów pokazowych<sup>37</sup> i edukacyjnych<sup>38</sup>. Powstają przy posesjach prywatnych, budynkach usługowych, budynkach historycznych, centrach ogrodniczych, szkółkach drzew i roślin ozdobnych oraz przy muzeach, skansenach i szkołach. Łączą walory ozdobne różnorodnych zakątków tematycznych z ważną funkcją dydaktyczną, poprzez tworzenie ścieżek edukacyjnych oraz wprowadzenie możliwości zwiedzania z przewodnikiem. Gatunki roślin dobiera się w taki sposób, aby utworzyły określoną kompozycję. Całość terenu podzielona jest na wiele części tematycznych. Mogą być one inspirowane naturą i tworzyć np. ogród skalny, wodny lub leśny. Często wzorowane są na kulturze różnych narodów: ogrody japońskie, śródziemnomorskie, angielskie. Są też autorskie kompozycje, takie jak ogrody zmysłów (rózane, ziołowe), określone kompozycje kolorystyczne (ogród czerwony, niebieski) lub też inspirowane porami roku (ogród wiosenny, letni, zimowy). Intensywnie rozwijające się w ostatnich latach ogrody przy gospo-

<sup>35</sup> K. Dzida, R. Nurzyńska-Wierdak, P. Smyk, L. Nowak, J. Konopińska, *Możliwości zastosowania wybranych gatunków roślin zielarskich przy obiekcie uzdrowiskowym*, „Annales UMCS sec. EEE” 2013, t. 23, nr 3, s. 20–32.

<sup>36</sup> B. Szewczyk-Taranek, *Ogród terapeutyczny...*, s. 13–19; I. Krzeptowska-Moszkowicz, L. Moszkowicz, K. Porada, *Urban Sensory Gardens with Aromatic Herbs in the Light of Climate Change: Therapeutic Potential and Memory-Dependent Smell Impact on Human Wellbeing*, „Land” 2022, t. 11, nr 5 (specjalny), s. 1–3.

<sup>37</sup> B. Szewczyk-Taranek, *Ogród pokazowy*, Kraków 2021, s. 10–20.

<sup>38</sup> B. Szewczyk-Taranek, *Ogród edukacyjny*, Kraków 2021, s. 7–60.

darstwach agroturystycznych są doskonałym przykładem ogrodów pokazowych. Są oczywiście miejscem odpoczynku, ale też edukacji. W wielu przypadkach stanowią dobrą formę reklamy gospodarstwa. Przestrzeń ogrodowa gospodarstw agroturystycznych jest podzielona na połączone ze sobą wnętrza ogrodowe, podnoszące komfort użytkowania.<sup>39</sup> wyróżnia strefę rekreacyjną, która ma umożliwić czynny i bierny wypoczynek, ozdobną i użytkową związaną z produkcją rolną. Część rekreacyjna może obejmować trawnik, altany, ławki, mini boisko, plac zabaw, czy miejsce na grilla. Część użytkowa obejmuje warzywnik, sad, ogród zielony oraz pomieszczenia służące do przechowywania narzędzi, nasion albo do produkcji, jak szopy, szklarnie, garaże na maszyny<sup>40</sup>. W części ozdobnej gospodarze starają się uwytklić charakter gospodarstwa, zależny od autorskiej wizji gospodarza, bądź wzorów powielanych przez pokolenia.

W wielu miejscach w Europie, na podstawie danych historycznych oraz badań archeologicznych rekonstruuje się ogrody zielone. Przykładem są ogrody klasztorne w Nydala (Szwecja), Czerwonym Klasztorze (Słowacja), klasztorze Allerheiligen (Szwajcaria), natomiast w Polsce na Wzgórzu Wawelskim w Krakowie czy na Zamku w Malborku.



Fot. 1. Zrekonstruowany ogród zielony w Czerwonym Klasztorze, Słowacja, 2022. Fot. E. Jędrszczyk

<sup>39</sup> K. Młynarczyk, *Agroturystyka*, Olsztyn 2002, ss. 236; E. Marks, I. Połucha, A.O. Elkhatib, *Współczesne trendy zagospodarowania przestrzeni przydomowej obszarów wiejskich na wybranych przykładach*, „Acta Sci. Pol., Administratio Locorum” 2012, t. 11, nr 3, s. 185–199.

<sup>40</sup> K. Kałużny, *Tereny zielone w gospodarstwach agroturystycznych południowej Polski*, praca doktorska, Uniwersytet Rolniczy, Kraków 2016, s. 22–30.



Fot. 2. Zrekonstruowany ogród zielony. Ogród Górny, Wawel, Kraków, 2019. Fot. T. Tokarczuk-Błażusiak

Do najnowszych typów założeń ogrodowych z udziałem ziół zaliczyć można ogrody biblijne, bazujące na treściach Pisma Świętego, a także powstające coraz częściej ogrody użytkowe wchodzące w obręb gospodarstw agroturystycznych<sup>41</sup>.

Poza europejskim kręgiem kulturowym, w Stanach Zjednoczonych w wielu miejscach przywołuje się tradycyjne rytualne ogrody indiańskie, w których zioła były sadzone na wzór tzw. Koła Medycyny (*Medicine Wheel*) (zwanego również Kołem Tańca Słońca lub Świętą obręczą), stanowiących starożytny i święty symbol, używany przez wiele plemion Ameryki Północnej na Wielkich Równinach<sup>42</sup>. Okrąg podzielony na cztery części symbolizuje etapy życia, pory roku, aspekty życia, żywność, zwierzęta oraz rośliny ceremonialne (m.in. szałwiewą oraz słodką trawę).

<sup>41</sup> Z. Włodarczyk, *Ogród Biblijny w Myczkowcach*, Myczkowce 2010, s. 44–49; Z. Włodarczyk, *Przewodnik po Ogródzie Biblijnym w Proszowicach*, Proszowice 2009, s. 14–16.

<sup>42</sup> <https://www.oldhalifax.com/county/Medicine%20Wheel.htm>

W Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji oraz szerzej na świecie popularne staje się posiadanie ogródka zielonego przy restauracjach, co stanowi o wysokiej klasie i świeżości serwowanego tam jedzenia (np. hotel Fairmont w San Francisco)<sup>43</sup>. Takie założenia powstają np. na dachach (restauracja



Fot. 3. Wizualizacja Koła Medycyny wg tradycji indiańskiej, Ogród Botaniczny w Południowej Wirginii, Stany Zjednoczone, <https://www.oldhalifax.com/county/Medicine%20Wheel.htm>

Dairy, Clapham, Wielka Brytania), gdzie zioła są uprawiane w podwyższonych zagonach. Również na dachach budynków mieszkalnych w Europie Zachodniej (Holandia, Rotterdam, budynek biurowy Schieblock) i Stanach Zjednoczonych (Nowy Jork, Brooklyn Orange)<sup>44</sup>.

Współczesna technologia pozwala również na stworzenie zielonych zielonych ścian<sup>45</sup>, co pozwala oszczędzić miejsce w warunkach miejskich.



Fot. 4. Zioła na zielonym dachu oraz na zielonych ścianach, Uniwersytet Przyrodniczy, Praga, Czechy, 2024. Fot. E. Jędrszczyk

<sup>43</sup> <https://www.gardenista.com/posts/a-chefs-secret-roof-garden-the-fairmont-hotel/>

<sup>44</sup> K. Asanowicz, *Renesans miejskich ogrodów użytkowych*, Czasopismo Techniczne, Architektura, 8-A/2012, Zeszyt 30, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, s. 228–229.

<sup>45</sup> <https://www.plantsonwalls.com/blog/anchor-brewing-rooftop-vertical-herb-garden/>

## Wybrane przykłady ogrodów ziołowych (XXI w.)

### Ogród Botaniczny Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

Jako placówka stworzona na potrzeby uniwersyteckie, ogród posiada bogatą kolekcję dydaktyczną. Składają się na nią: dział systematyki roślin (pokazuje naturalne pokrewieństwa między gatunkami roślin, genetyki roślin (prezentuje m.in. dziedziczenie cech, mutacje genowe, powstawanie nowych odmian), morfologiczno-biologiczny (sposoby rozsiewania nasion oraz modyfikacje roślinne), ekologii kwiatów (budowa kwiatów, sposoby zapylania), flory polskiej (ukazuje różne grupy ekologiczne – murawy kserotermiczne, wydmy, runo leśne), gatunki chronione (prawnie chronione: zagrożone i ginące).

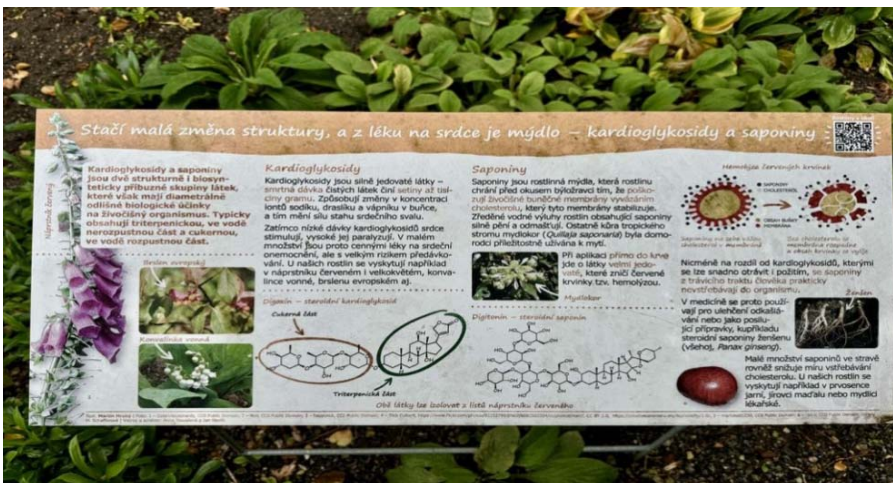
Na osobną wzmiankę zasługuje dział roślin leczniczych i użytkowych. Powstał tuż po wojnie w latach 1946–1948, z inicjatywy Okręgowej Izby Lekarskiej. Stworzony przez Wojciecha Roeske – profesora na wydziale farmacji UJ. Założona przez niego kolekcja przetrwała w niezmienionej formie do dnia dzisiejszego. Znajduje się w północno-wschodniej części ogrodu. Położona na dwóch tarasach: dolnym, ukazującym przegląd roślin leczniczych oraz górnym, gdzie zlokalizowano gatunki użytkowe. W sumie odnaleźć tu można ponad 250 taksonów. Rośliny lecznicze pogrupowano z uwzględnieniem występujących w nich działów systematyki roślin. Zebrano ok. 500 gatunków z 30 rzędów i kilkudziesięciu rodzin. Dział substancji aktywnych np.: flawonoidy, śluzę, olejki eteryczne, antocyjany, tłuszcze, glikozydy, garbniki. Rosną one na prostokątnych kwaterach rozdzielonych alejkami. Na górnym tarasie posadzono gatunki użytkowe, takie jak: warzywa, rośliny miododajne, włóknodajne, barwierskie i przyprawowe. Wiele z nich straciło już praktyczne zastosowanie, a z innych dalej pozyskiwane są ważne surowce. Skarpę rozdzielającą oba tarasy obsadzono krzewami użytkowymi. Zaaranżowano tam też niewielką winicę. Nad całością założenia góruje potężny dąb czerwony<sup>46</sup>.

### Ogród Botaniczny Uniwersytetu Karola w Pradze

To jeden z najstarszych ogrodów botanicznych, przeniesiony do miasta w 1900 roku. Na nowe stanowisko przeniesiono bogatą kolekcję sukulentów, sagowców, kamelii, mirtu i innych roślin z dawnych zbiorów ogrodu uniwersyteckiego w Smíchovie z XIX w. Ogród na Słupi zajmuje powierzchnię 3,5 hektara i składa się z wielu kolekcji, w tym roślin użytkowych, leczniczych, trujących i innych. Kolekcja roślin

<sup>46</sup> <https://ogrod.uj.edu.pl/ogrod/rosliny>

użytkowych została zaprojektowana w interesujący sposób – każdy gatunek ma krótki opis oraz piktogramy wskazujące jego zastosowanie. Dodatkowe informacje można uzyskać po zeskanowaniu kodu QR, który odsyła do obszernego opisu na stronie internetowej ogrodu botanicznego, co stanowi innowacyjne rozwiązanie dydaktyczne. Dodatkowo w ogrodzie ustawione są tablice informacyjne/dydaktyczne charakteryzujące grupy roślin i opisujące ich zastosowanie.



Fot. 5. Tablice informacyjne z kodami QR na kwaterze roślin leczniczych w Ogródzie Botanicznym w Pradze, Czechy, 2024. Fot. J. Gil

## Podlaski Ogród Ziołowy – Ogród Botaniczny

Bardzo interesujący jest pierwszy w Polsce prywatny zielarski ogród, zarejestrowany w 2011 r. Zlokalizowany jest w miejscowości Koryciny (województwo podlaskie), około 70 kilometrów na zachód od Puszczy Białowieskiej. Stanowi część gospodarstwa agroturystycznego Ziołowy Zakątek. Ogród zajmuje powierzchnię około 15 hektarów. Znaczną część tego obszaru przeznaczono na kolekcje dydaktyczne. Do najważniejszych należą: dział systematyki roślin, gdzie gatunki podzielono wg przynależności do rodzin botanicznych oraz kolekcja siedliskowa, ukazująca rośliny lecznicze w ich naturalnym środowisku: rośliny stanowisk suchych, bagiennych, wodnych, leśnych, łąk, itp. Kolekcja systematyczna założona pierwotnie była w kwaterach w kształcie koła, o średnicy 2 m. W każdym kole uprawiano jeden gatunek, który zaopatrzone w tabliczkę informacyjną z opisem biologii gatunku, jego występowaniu i właściwościach. Aktualnie kolekcja siedliskowa prowadzona jest w kwaterach prostokątnych w układzie rzędownym<sup>47</sup>. W gospodarstwie agroturystycznym Ziołowy Zakątek przy starych domach wiejskich (skansenowych), przeniesionych tam z okolicznych miejscowości spotkamy ogródki ziołowe założone w stylu naturalistycznym. Swobodny układ ziół oraz zastosowanie jedynie rodzimych gatunków sprawia wrażenie sielskości.



Fot. 6. Koliste rabaty w Podlaskim Ogrórze Botanicznym, Koryciny, 2013. Fot. E. Jędrszczyk

<sup>47</sup> <https://ziolowyzakatek.pl/Podlaski-Ogrod-Ziolowy,41.html>



Fot. 7. Ogrody wiejskie w gospodarstwie agroturystycznym Ziółowy Zakątek, Koryciny, 2013. Fot. E. Jędrszczyk

### **Ogród Roślin Leczniczych w Plewiskach koło Poznania**

Ogród ten położony jest na terenie starego parku dworskiego z XIX w. (wpisanego do rejestru zabytków). Zajmuje powierzchnię około 3 ha. Nadzór nad ogrodem sprawuje Instytut Włókien Naturalnych i Roślin Zielarskich. Powstał w 1946 r. z inicjatywy prof. Wacława Strażewicza, cenionego botanika, farmaceuty, wykładowcy Uniwersytetu Poznańskiego. Na planie ogrodu zaznaczają się cztery główne działy: systematyki roślin – powstały do celów dydaktycznych, obejmuje 416 gatunków; doświadczalnych upraw próbnych – prowadzi się tu badania z zakresu nasiennictwa, uprawy i przydatności roślin dla ziołolecznictwa; drzew i krzewów – ponad 200 gatunków, także drzewa o charakterze pomnikowym; roślin szklarniowych – około 400 taksonów<sup>48</sup>. W dziale systematyki rośliny prowadzone są w podłużnych rzędach, szerokich na 50 cm. Każdy gatunek zajmuje powierzchnię kwadratu 50×50 cm.

---

<sup>48</sup> [www.iwnirz.pl](http://www.iwnirz.pl) (dostęp 18.12.2016).



Fot. 8. Dział systematyki w Ogrodzie Roślin Leczniczych, Plewiska k. Poznania, 2016.  
Fot. E. Jędraszczyk

### **Ogrody pokazowe Hortulus i Hortulus Spectabilis, Dobrzyca**

Jako przykład dużych ogrodów pokazowych, w których znajdują się założenia zielarskie w różnych stylach można wymienić ogrody Hortulus w woj. zachodniopomorskim. Ogrody Tematyczne to niemal 30 ogrodów o zróżnicowanej stylizacji, zajmujących powierzchnię 5,5 ha. Wśród nich znajdują się ogrody inspirowane naturą – wodne, leśne czy skalne. Są także ogrody, w których dominuje architektura i styl związany ze sztuką i kulturą narodową, np.: ogród japoński, francuski lub śródziemnomorski, kulturą różnych narodów – japońskie, francuskie i angielskie, które połączono w grupy tematyczne. W stylu angielskim zaprojektowano grupę ogrodów zmysłów. Wzrok: ogrody barwy, światła i cienia, do których należą: ogród purpury i ognia, lila-róż, niebiesko-żółty, biały. Słuch: ogrody szumu, szelestu, dźwięku czyli ogrody traw i ogrody wodne, w tym ogród w stylu wybitnego architekta – Antonio Gaudiego. Woń, aromat, zapach: to ogrody ziołowe, ogród pachnący oraz rosarium<sup>49</sup>.

<sup>49</sup> I. Bigońska, *Hortulus. Ogrody Marzeń. Marzenie spełnione*, wyd. 3, Dobrzyca 2017.



Fot. 9. Ogród w stylu wiejskim w Ogrodach Hortulus Spectabilis, 2022. Fot. E. Jędrszczyk.



Fot. 10. Ogród węzłowy w Ogrodach Hortulus, w którym przeplatają się ozanka, lawenda i santolina, a całość otacza żywopłot z bukszpanu, 2009. Fot. E. Jędrszczyk

### **Ogród pełen lawendy, Ostrów, woj. Małopolskie**

W 2011 roku Barbara i Andrzej Olender zaaranżowali na niewielkim polu usytuowanym na pagórku lawendowy ogród. Dziś jest to wspaniała aranżacja ogrodów pokazowych i terapeutycznych, obejmująca półtora hektara terenu. Lawenda jest w ogrodzie najważniejsza. Zaaranżowana wzdłuż urokliwych alejek, pieczołowicie wypielęgnowana, zajmuje 70 arów ogrodu i przyciąga tłumy spragnionych pięknych widoków turystów oraz fotografów.



Fot. 11. Ogrody pokazowe i terapeutyczne. Ogród pełen lawendy, 2023. Fot. E. Jędrszczyk

### Ogrody społeczne w Krakowie

W ostatnim czasie zagadnienie ogrodu społecznego stało się niezwykle popularne. Pierwsze tego typu przestrzenie pojawiły się w XIX w. na terytorium Stanów Zjednoczonych. Gwałtowna industrializacja, urbanizacja oraz dewastacja natury w miastach przyczyniły się do popularyzacji miejskiego ogrodnictwa. W Polsce jest to w dalszym ciągu nowa forma aranżacji przestrzeni. W Krakowie na przykład, zwiększenie zainteresowania można zauważyć od 2020 roku, kiedy Zarząd Zieleni Miejskiej, podjął próbę modernizacji przepisów związanych z ogrodami społecznymi, zachęcając mieszkańców do wzięcia udziału w inicjatywach na terenie miasta.

Ogród społeczny to uprawiana przez grupę ludzi przestrzeń, która pozwala uzyskać plony w postaci warzyw, ziół, owoców i roślin ozdobnych. Może powstać w dowolnym miejscu, należeć do parku, znaleźć się przy skwerze zieleni, w okolicy ogródków działkowych, terenów zieleni osiedlowej czy na dachach budynków. Ogrody społeczne, wpisując się w ideę zrównoważonego rozwoju, często zakładane są na niezagospodarowanych obszarach miejskich, gdzie gęsta zabudowa wpływa na wykorzystanie przestrzeni pomiędzy budynkami. Głów-

nym celem założenia ogrodu społecznego jest działalność ogrodnicza, jednak są one również ważnym elementem edukacyjnym, miejscem spotkań i budowania więzi między ludźmi, jak również miejscem ściśle związanym z kulturą<sup>50</sup>. Ogrody społeczne nie mają ścisłych wymagań projektowych. Najczęstszym jednak sposobem aranżacji roślin w tego typu założeniach jest rozmieszczanie ich w podwyższonych zagonach. Zioła aromatyczne i przyprawowe, obok warzyw, stanowią popularną grupę roślin, najczęściej wprowadzaną do ogrodów społecznych. Analiza krakowskich ogrodów społecznych przeprowadzona w 2023 r.<sup>51</sup> wykazała, że na 11 ogrodów społecznych w siedmiu z nich znajdowały się podwyższone rabaty, w których uprawiane były zioła i warzywa, w jednym ogrodzie znajdowała się spirala ziołowa, a w dwóch zioła uprawiano na płaskich grządkach. Jeden ogród nie był już w ogóle użytkowany (tab. 1).

**Tabela 1. Zastosowanie podwyższonych zagonów i uprawa ziół w krakowskich ogrodach społecznych – stan na 2023 r. (opracowanie własne na podstawie analizy krakowskich ogrodów społecznych dokonanej przez A. Cempa 2023)**

Lp.	Nazwa ogrodu	Zastosowanie ziół	Forma uprawy
1	Ogród społeczny Klimówka	+	podniesiona rabata
2	Ogród osiedlowy na ul. Siemaszki	+	podniesiona rabata
3	Ogród społeczny przy Magistracie	+	podniesiona rabata
4	Ogród społeczny Zesławice	+	podniesiona rabata
5	Ogród społeczny Fundacja All In	–	–
6	Ogród społeczny Reduta	+	podniesiona rabata
7	Ogród społeczny Salwator	+	płaskie grządki
8	Ogród społeczny Azory	+	płaskie grządki
9	Społeczny Park Stacja Wisła	+	podniesiona rabata
10	Ogród społeczny Macierzanki	+	spirala ziołowa oraz płaskie grządki
11	Ogród społeczny Park Czyżyny	+	podniesiona rabata

<sup>50</sup> J. Kłobukowska, *Finansowanie i zakres działalności ogrodów społecznych w Polsce*, „Nauki Ekonomiczne” 2022, t. 35, s. 41–53.

<sup>51</sup> A. Cempa, *Analiza i ocena funkcjonalności krakowskich ogrodów społecznych oraz koncepcja ogrodu społecznego przy teatrze Łażnia Nowa w Krakowie*, praca magisterska, Uniwersytet Rolniczy, Kraków 2023, s. 18–32.

## Ogród permakulturowy – Spirala ziołowa

Ogród permakulturowy to system uprawy roślin oparty na zasadach zrównoważonego rozwoju, naśladujący naturalne ekosystemy. Zioła w ogrodzie permakulturowym odgrywają kluczową rolę, wspierając bioróżnorodność i naturalną równowagę ekosystemu. Pełnią funkcję roślin towarzyszących, odstrasżając szkodniki i przyciągając owady zapylające. Spirala ziołowa stanowi ważny element permakultury. Jest usypana w formie kopczyka, w którym wykorzystane są kamienie układane w kształt spirali wznoszącej się ku górze w środkowej jej części. Kamienie stanowią pewną formę akumulatorów ciepła, które oddają po zachodzie słońca, a ich wertykalne ułożenie w formie muru dodatkowo osłania rośliny przed wiatrem. Między kamieniami pozostawia się około 30 cm przestrzenie wypełnione ziemią, w których sadi się zioła. Dolna część spirali zakończona jest zwykle małym oczkiem wodnym, które spełnia funkcję dodatkowego nawilżenia i jest miejscem bytowania owadów.

Spirala ziołowa dzięki swojej formie posiada wiele zróżnicowanych stanowisk klimatycznych: od nasłonecznionej i suchej, aż po wilgotną i zacienioną. Dzięki temu można posadzić na niej wiele gatunków ziół o różnych wymaganiach klimatyczno-glebowych. I tak na nasłonecznionej i suchej stronie doskonale odnajdą się rozmaryn, szalwia, tymianek, a na stronie wilgotnej i zacienionej kolendra i pietruszka. Strona wschodnia, która wcześniej przesycha będzie doskonałym miejscem dla kolendry, która osłonięta zostanie przedpołudniowym słońcem i nie wybijie w górę. Takie różne mikroklimaty na spirali sprawiają, że każde zioło znajdzie dogodny dla siebie miejsce<sup>52</sup>.

## Podsumowanie

Od zarania dziejów ludzie doceniali rośliny zielarskie i wprowadzali je do swojego otoczenia, aby mieć zawsze pod ręką. W zależności od kanonów piękna obowiązujących w danym kręgu kulturowym bądź panującej mody na przestrzeni wieków zmieniał się wygląd, usytuowanie oraz funkcja ogrodów ziołowych. Niemal w każdej kulturze, oprócz zastosowania praktycznego, ziołom przypisywano również właściwości magiczne bądź nadawano im określoną symboliką religijną. Niezmienna pozostawała natomiast funkcjonalność tych założeń,

---

<sup>52</sup> S. Holzer, *Permakultura Seppa Holzera*, Wrocław 2014, s. 59–70; M. Styczyński, *Ogrodnictwo na trudne czasy. Ćwiczenia z permakultury w Europie Środkowej*, Kraków 2023, s. 46–49.

wyrażona w łatwym dostępie do lokalizacji roślin zielonych. Dzięki pasji, pomysłowości i zaangażowaniu wielu osób na przestrzeni dziejów powstało mnóstwo interesujących założeń i koncepcji, które mogą stanowić inspirację dla następców.

Obecnie można zaobserwować dynamiczny wzrost popularności ogrodów zielonych, tak w ogrodach prywatnych, jak i w przestrzeni publicznej. Sposoby aranżacji ogrodów zielonych są zróżnicowane, dostosowane do potrzeb użytkowników, a także ich preferencji stylistycznych. Jedne ogrody nawiązują do klasycznych układów historycznych, prezentując prosty układ geometryczny, inne pozostają w stylu swobodnym, nawiązującym do natury. Jeszcze inne są oparte na nowoczesnych rozwiązaniach technologicznych. Niezależnie od tego, dziś, gdy mamy dostęp do ogromnej liczby gatunków i odmian różniących się między sobą pokrojem, fakturą, zabarwieniem kwiatów czy liści, mamy możliwość stworzenia pięknych i niepowtarzalnych ogrodów zielonych.

## Bibliografia

- Asanowicz K., *Renesans miejskich ogrodów użytkowych*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, t. 109, z. 8-A, s. 223–230.
- Bigońska I., *Hortulus. Ogrody Marzeń. Marzenie spełnione*, wyd. 3, Wydawnictwo Hortulus, Dobrzyca 2017.
- Bredy-Łaciak B., *Villandry*, „Ogrody” 2003, t. 1, s. 74–78.
- Czałczyńska-Podolska M., *Współczesne ogrody użytkowe w Stanach Zjednoczonych*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, t. 109, nr 8-A, s. 263–269.
- Dzida K., Nurzyńska-Wierdak R., Smyk P., Nowak L., Konopińska J., *Możliwości zastosowania wybranych gatunków roślin zielarskich przy obiekcie uzdrowskim*, „Annales UMCS sec. EEE” 2013, t. 23, nr 3, s. 20–32.
- Edbom-Kolarz A., Marcinkowski JT., *Idea rozpropagowania w Polsce szwedzkich ogrodów zielonych*, 2010, „Hygeia Public Health” 2010, t. 45, nr 1, s. 40–43.
- Frey L., *Symbolika klasztornej wirydarza, Wirydarz jako rajski ogród*, [https://pieninskiutw.pl/wp-content/uploads/2020/05/Frey\\_Wirydarz\\_raj.pdf](https://pieninskiutw.pl/wp-content/uploads/2020/05/Frey_Wirydarz_raj.pdf)
- Hobhouse P., *Historia ogrodów*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 2007.
- Holzer S., *Permakultura Seppa Holzera*, Purana, Wrocław 2014.
- Kłobukowska J., *Finansowanie i zakres działalności ogrodów społecznych w Polsce*, „Nauki Ekonomiczne” 2022, t. 35, s. 41–53.

- Impelluso L., *Ogrody i labirynty*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 2009, s. 127–129.
- Jagiello M., Brzezowski W., *Ogrody na Śląsku. Od średniowiecza do XVII wieku*, t. 1, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2014.
- Jagiello M., Brzezowski W., *Ogrody na Śląsku*, t. 2 Barok, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2017.
- Kosiacka-Beck E., *Angielskie ogrody krajobrazowe XVIII wieku i ich recepcja w Polsce*, Wydawnictwo Beata J. Gawryszewska, Warszawa 2018.
- Krzepitowska-Moszkowicz I., Moszkowicz Ł., Porada K., *Urban Sensory Gardens with Aromatic Herbs in the Light of Climate Change: Therapeutic Potential and Memory-Dependent Smell Impact on Human Wellbeing*, „Land” 2022, t. 11, nr 5 (specjalny), s. 1–21.
- Kulesza P., *Ogrody lecznicze na wybranych dziełach malarstwa tablicowego XV wieku*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, t. 109, nr 8-A, s. 49–53.
- Lankosz-Mróż M., *Ogrody botaniczne i kolekcje roślin leczniczych*, „Panacea” 2006, t. 14 nr 1, s. 5–17.
- Łakomy K., *Pracownicze ogrody górnośląskich osiedli przemysłowych z przełomu XIX i XX wieku w świetle wybranych publikacji z epoki*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, t. 109, nr 8-A, s. 187–196.
- Majdecki L., *Historia ogrodów*, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2007.
- Majdecki L., *Historia ogrodów*, t. 2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2013.
- Marks E., Połucha I., Elkhatib A.O., *Współczesne trendy zagospodarowania przestrzeni przydomowej obszarów wiejskich na wybranych przykładach*, „Acta Sci. Pol., Administratio Locorum” 2012, t. 11, nr 3, s. 185–199.
- McHoy P., *Twój wymarzony ogród*, Wyd. G+J Gruner, Warszawa 2003.
- Mitkowska A., Łakomy K., *O użytkowaniu ogrodu (Wprowadzenie w problematykę)*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, t. 109, nr 8-A, s. 7–18.
- Młynarczyk K., 2002. *Agroturystyka*, Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2002.
- Pierścionek B., *Ogrody użytkowe klasztorów bernardyńskich*, *Czasopismo Techniczne. Architektura* 2012, t. 109, nr 8-A, s. 57–64.
- Podwysocka M., *Warzywa jak kwiaty*, „Ogrody” 2007, t. 5, s. 47–53.

- Pudelska K., Dudkiewicz M., Durlak, W., Parzymies M., *Ranga dawnych i współczesnych ogrodów terapeutycznych*, „Acta Sci. Pol., Formatio Circumiectus” 2016, t. 15, nr 1, s. 125–137.
- Pudelska K., Mirosław A., *Symbolika średniowiecznych ogrodów przyklasztornych i ich roślinność*, „Teki Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr.” 2013, t. 9, nr 2, s. 49–56.
- Rylke J., *Historia Sztuki Ogrodowej*, Wydawnictwo Beata J. Gawryszewska, Warszawa 2022.
- Siewniak M., Mitkowska A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Rytm, Warszawa 1998.
- Styczyński M., *Ogrodnictwo na trudne czasy. Ćwiczenia z permakultury w Europie Środkowej*, Wyd. Bored Wolves, Kraków 2023.
- Szewczyk-Taranek B., *Ogród edukacyjny*, Instrukcje wdrożeniowe, CDR w Brwinowie, Oddział w Krakowie, Kraków 2021.
- Szewczyk-Taranek B., *Ogród pokazowy*, Instrukcje wdrożeniowe, CDR w Brwinowie, Oddział w Krakowie, Kraków 2021.
- Szewczyk-Taranek B., *Ogród terapeutyczny*, Instrukcje wdrożeniowe, CDR w Brwinowie, Oddział w Krakowie, Kraków 2021.
- Umiński W., *Ogrody klasztorne*, Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, Kraków, 2007.
- Wilson A., *Ogrody, projekty, realizacje*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 2005.
- Włodarczyk Z., *Przewodnik po Ogrodzie Biblijnym w Proszowicach*, Kazimierska Agencja Drukarska, Proszowice 2009.
- Włodarczyk Z., *Ogród Biblijny w Myczkowcach*, Wydawnictwo i Drukarnia Diecezji Rzeszowskiej, Myczkowce 2010.
- Zachariasz A., *Piękno i użyteczność – o sztuce uprawy roślin użytkowych*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, t. 109, nr 8-A, s. 27–39.

### Źródła niepublikowane

- Kałużny K., *Tereny zieleni w gospodarstwach agroturystycznych południowej Polski*, praca doktorska, Uniwersytet Rolniczy, Kraków 2016.
- Cempa A., *Analiza i ocena funkcjonalności krakowskich ogrodów społecznych oraz koncepcja ogrodu społecznego przy teatrze Łazienka Nowa w Krakowie*, praca magisterska, Uniwersytet Rolniczy, Kraków 2023.

### **Strony internetowe**

<https://www.oldhalifax.com/county/Medicine%20Wheel.htm>

<https://www.gardenista.com/posts/a-chefs-secret-roof-garden-the-fairmont-hotel/>

<https://www.plantsonwalls.com/blog/anchor-brewing-rooftop-vertical-herb-garden/>

<https://ogrod.uj.edu.pl/ogrod/rosliny>

<https://ziolowyzakatek.pl/Podlaski-Ogrod-Ziolowy,41.html>

<https://www.iwnirz.pl>